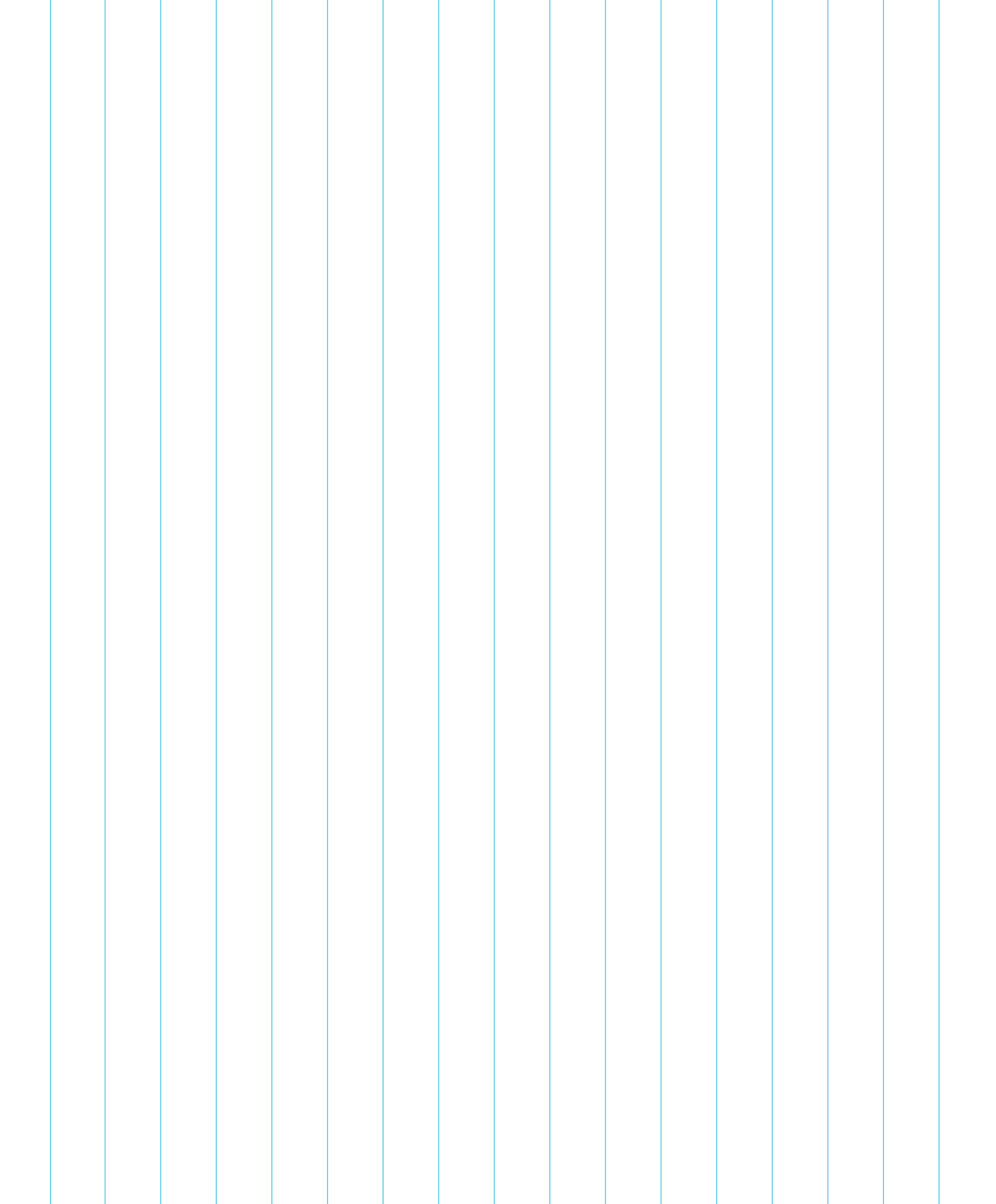

DÜNYA

ÖLÇEĞİNDE

İSTANBUL

BÖLÜM EDITÖRÜ

YUNUS UĞUR

GİRİŞ

Yunus Uğur

İstanbul'un uzun tarihini mukayeseli bir şekilde okuma denemesi olan bu bölüm, fikir olarak basit birkaç soruya dayanmıştır. Birincisi, İstanbul'un tarih boyunca önemi tespit edilecekse öncelikle tarihsel olarak şehirler için "önemli" olanın tespiti gerekmez mi? Başka bir ifade ile VI. ya da XVI. ya da XX. yüzyılda şehirler için önemli görülen ve şehirlerin sahip olmak istedikleri şeyler nelerdir? İkincisi, bir şehrin bir dönemdeki önemini diğer şehirlerle ilişkilendirerek ve mukayese ederek ortaya koymak daha isabetli olmaz mı? Kanaatimizce bu soruların cevapları, İstanbul'u hem kendi bağlamında hem de dünya şehirleri ve tarihi bağlamında bir yere konumlandırmak için anlamlı ipuçları verecektir. Bu mukayeseli okuma, İstanbul'un Roma-Bizans dönemi, Osmanlı dönemi ve Tanzimat sonrası- Cumhuriyet dönemini kapsayan üç makale ile yapılacaktır.

Bizans İstanbul'unun küresel bir şehir hâline nasıl geldiğini anlatılan ilk makalede şöyle deniliyor: "En başlarda Konstantinopolis, eskaza iki başkentten biri kabul edilen ama değeri biraz fazla büyütülmüş bir kasaba irisiydi. Ama bir nesillik süre içinde gerçekten küresel bir şehir hâline geldi." Roma'nın yanı sıra bir başkent olarak inşa edilen İstanbul'un bu süreçte attığı adımlar bize o dönemin "önemli" olanı hakkında bilgi verecek ve bu çerçevede diğer şehirlerle mukayesesinde İstanbul'un ayırt edici özelliklerini de ortaya koyacaktır. Roma geleneği, barışı ve birliğinin yeni temsilciliğini İstanbul üstlenmiştir. İznik-Kadıköy gibi konsüllerle Hristiyanlığın hamiliğini ve dinî-kurumsal merkezliğini üstlenmesi, diğer şehirlerin mimarisini ve entelektüel ortamlarını etkilemesi, kutsal emanetlerin (rölik) onda toplanması ve ekümeniklik iddiası gibi birçok özelliği İstanbul'u ayırt edici konuma getirmiştir. Nüfusunun kalabalıklığı, zenginliklerin, lüks malların ve uzun ticaret yollarının giriş-çıkış noktası olması şehrin diğer başka özellikleri olmuştur. Kısaca, mimarisi, kurumları, entelektüel ortamı, imajı, iktisadi kapasitesi ve yoğun gündelik yaşamı ile döneminin tüm kültür ve zenginliklerinin temsil edildiği bir şehir olarak İstanbul, başta Roma olmak üzere Kudüs, Antakya, İskenderiye, Selanik, Efes gibi antik şehirleri gölgede bırakabilmiştir. Makalede, Bizans İstanbul'unun sonraki yüzyılları ile Çin'deki Han Hanedanı'nın bazı şehirleri ve Müslüman Bağdat ve

Şam gibi şehirler arasında yapılan mukayeseler de yer almaktadır.

Osmanlı İstanbul'unun dünya şehirleri ölçeğindeki konumunu ele alan ikinci makalede ise, XIII. asırdaki Latin istilası ile tahrip olan, ardından Osmanlı Devleti'nin etrafını sarması ile büyüme imkânlarını kaybedip solan bir şehrin 1453'ten sonra tekrar büyüüp serpilme süreci anlatılmaktadır. Bu dönemde, Roma-Bizans mirasına saygı duyulmakla birlikte İslam inanç, kültür ve kurumsal mekanizmaları (hilafet, ibadethaneler, vakıflar, kutsal emanetler vb.) ve Türk-İran gelenekleri ile şehrin yeni bir kimliğe kavuşturulduğu belirtiliyor. İstanbul'un bağlı olduğu siyasi ünitenin ufku ve gücü ile şehrin nüfus ve nüfuzunun derecesi arasında kuvvetli bir karşılıklı ilişki olduğu vurgulanıyor. Daha somut olarak ise, İstanbul hem diğer Osmanlı şehirleri (Bursa, Edirne, Sofya, Selanik, Halep, Şam, Kahire ve Bağdat) hem de dünya şehirleri (Venedik, Viyana, İsfahan, Agra, Pekin, St. Petersburg, Lizbon, Amsterdam, Londra ve Paris) ile jeo-stratejik konumu, topoğrafya-yerleşim düzeni, nüfus ve etnik-dinî yapısı ve mimari-estetik zenginliği çerçevesinde mukayese ediliyor. XVIII. yüzyıla kadar İstanbul'un imgesel, siyasi-kültürel nüfuz, nüfus, ticari-entelektüel ağlar, güvenlik, zenginlik, huzur ve sükûn açısından dünyanın birkaç şehriden biri olduğu vurgulanırken, 1700'lü yıllardan itibaren yeni ticari yolların kullanılması, bilim ve sanayi alanındaki gelişmeler sebebiyle Avrupa şehirleri karşısında geri planda kaldığı tespit ediliyor.

Osmanlı'nın son döneminde modernleşen İstanbul'un ve Cumhuriyet İstanbul'unun dünyadaki konumunu inceleyen son makalede şehrin son yüzyılımı kapsayan bu dönem Tanzimat sonrası yeni şehirleşme ve yönetim arayışlarına giren İmparatorluk İstanbul'undan başlayıp ulus devlet, soğuk savaş ve küreselleşme söylemlerinin hâkim olduğu süreçleri yaşayan günümüzün megapol İstanbul'una kadar devam eder. Modern öncesinden farklı şehir tanım ve tasniflerine sahip olan XX. yüzyılda İstanbul'un konumu da değişir. 1.600 yıl devam eden siyasi başkent olma durumu artık yoktur; bunun yerine İstanbul ulusal mega kent ya da eğitim, kültür, ticaret ve finansın başkentidir. Bu dönemde İstanbul sanayileşme, kapitalistleşme ve modernleşme döneminin öne çıkardığı dünya şehirleri ile çevrelenmiş

ve daha ulusal çapta bir role bürünmüştür. Tarihsel olarak bu dönem IV ve V. asırlarda Roma, VII ve VIII. asırlarda İslam devletleri ve XIII ve XIV-XV. asırlarda Latinler ve Osmanlılar tarafından çevrelendiği için genişleme imkânı bulamadığı dönemlere benzetilebilir.

Bu makalede, hem bu yeni dönemin şehir meseleleri, kurumları ve şehirleşme süreçleri (göç, gecekondulaşma, kentsel dönüşüm, teknoloji, yeni ulaşım-haberleşme kanalları vb.), anlatılmakta hem de İstanbul'un bu süreçlere adaptasyonu ve tarihî bir şehrin özgün gelişimi analiz edilmektedir. Makaleye göre bu dönemin başlangıcında "kentsel yönetim ve yerel kurumların oluşumu, nüfusun ayrıntılı sayımını, halk sağlığı politikaları için yeni bürokratik yapıların ortaya çıkışını, modern belediyeçilik faaliyetlerinin başlamasını mümkün kılmıştır." İleriki zamanlarda İstanbul'un gelişimi bürokratik kurumların oluşması, mimari üslup arayışları ve yerel yönetim mekanizmalarının tanımlanması ile devam etmiştir. Türkiye'de Ankara, İzmir, dünyada ise Manchester, Chicago, Londra, Detroit, Paris, New York gibi şehirlerle mukayeseli bir şekilde anlatılan bu süreç 1950 öncesi, 1950-1980 arası ve 1980 sonrası gibi üç dönemli bir tasnifle küresel gelişmeler dikkate alınarak incelenmiştir. Özetle, son yüzyılda dünya şehirleri ölçeğinde değerlendirildiğinde İstanbul, parlak başlamayan ama gittikçe önemi artan bir şehirleşme süreci takip ederken Türkiye şehirleri arasındaki yerini büyük ölçüde muhafaza etmiş ve önemini artarak devam ettirmiştir. Makalede verilen bilgilere göre, İstanbul nüfus bakımından Türkiye'nin %18'lik bir oranını (2012, bu oran 1927'de %5'tir), istihdam bakımından Türkiye'nin %14'ünü (2000) barındırmakta ve 45 üniversiteye (405.000 öğrenci, 2012) ev sahipliği yapmaktadır. Bu rakamlar tarihî, kültürel, turistik öneminin ötesinde İstanbul'un demografik, iktisadi ve entelektüel merkez olma açısından Türkiye'nin olduğu kadar, makalede ayrıntıları ile görüleceği üzere, dünyanın megapolleri arasında hızla yerini almakta olduğunu göstermektedir.

Dünya Ölçeğinde İstanbul bölümünün, tarihsel bağlamı içerisinde ve dünya şehirleri ölçeğinde İstanbul'un mukayeseli bir şekilde incelenmesi için ilk adım olarak değerlendirilmesini ve yeni çalışmalara kapı aralamasını temenni ediyoruz.

DÜNYA ÖLÇEĞİNDE OSMANLI İSTANBUL'U

YUNUS UĞUR*

İstanbul ve özellikle de Osmanlı İstanbul'u ele alınırken içinde bulunduğu tarihsel bağlamı göz ardı etmemek gerekir. Böyle bir yaklaşım hem imparatorluğun genel olarak siyasi ve sosyoekonomik durumunu dikkate almayı hem de bölgesel ve dünya ölçeğindeki benzer şehirleri mukayeseli olarak incelemeyi gerekli kılar. Osmanlı İstanbul'u ile ilgili mevcut çalışmalar ise tarihsel bağlamı gündemlerine almalarına rağmen, bunun geniş bir perspektif dâhilinde yapılmasını ihmal ederler.

Bu yazıda İstanbul'un tarihi anlatılmayacak, diğer şehirler dikkate alınarak mukayeseli bir şekilde şehrin dünya ölçeğindeki yerine temas edilecektir. Öncelikle İstanbul'un tarihî süreç içerisinde kendi merkezî konumu tespit edilecek sonrasında ise, Osmanlı İstanbul'unun hem Osmanlı coğrafyasında hem de diğer coğrafyalarda bulunan belli başlı bazı şehirler ile mukayesesi yapılarak dünya şehirleri ölçeğinde nasıl bir konuma sahip olduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu bahsini ettiğimiz dönem (XV-XIX. yüzyıllar) hayli uzundur ve şehirler açısından da dünya ölçeğinde çok önemli dönüşümlere sahne olmuştur; dolayısıyla bu yazıda ikili bir dönemlendirme yapmak uygun gözükmemektedir. İstanbul'un dünya ölçeğinde en fazla nüfusa ve nüfuza sahip olduğu XVI-XVIII. yüzyıl arası ilk dönemi, Atlantik ticareti ve Sanayi Devrimi'nin sonuçlarının dünya şehirlerinde apaçık hissedilmeye başlandığı XVIII. yüzyıl sonrası da ikinci dönemi teşkil eder.

İSTANBUL: İMPARATORLUKLAR VE ŞEHİR

Son yıllarda yapılan Yenikapı arkeolojik kazıları İstanbul'un tarihini MÖ 8500'lü yıllara götürmüştür.

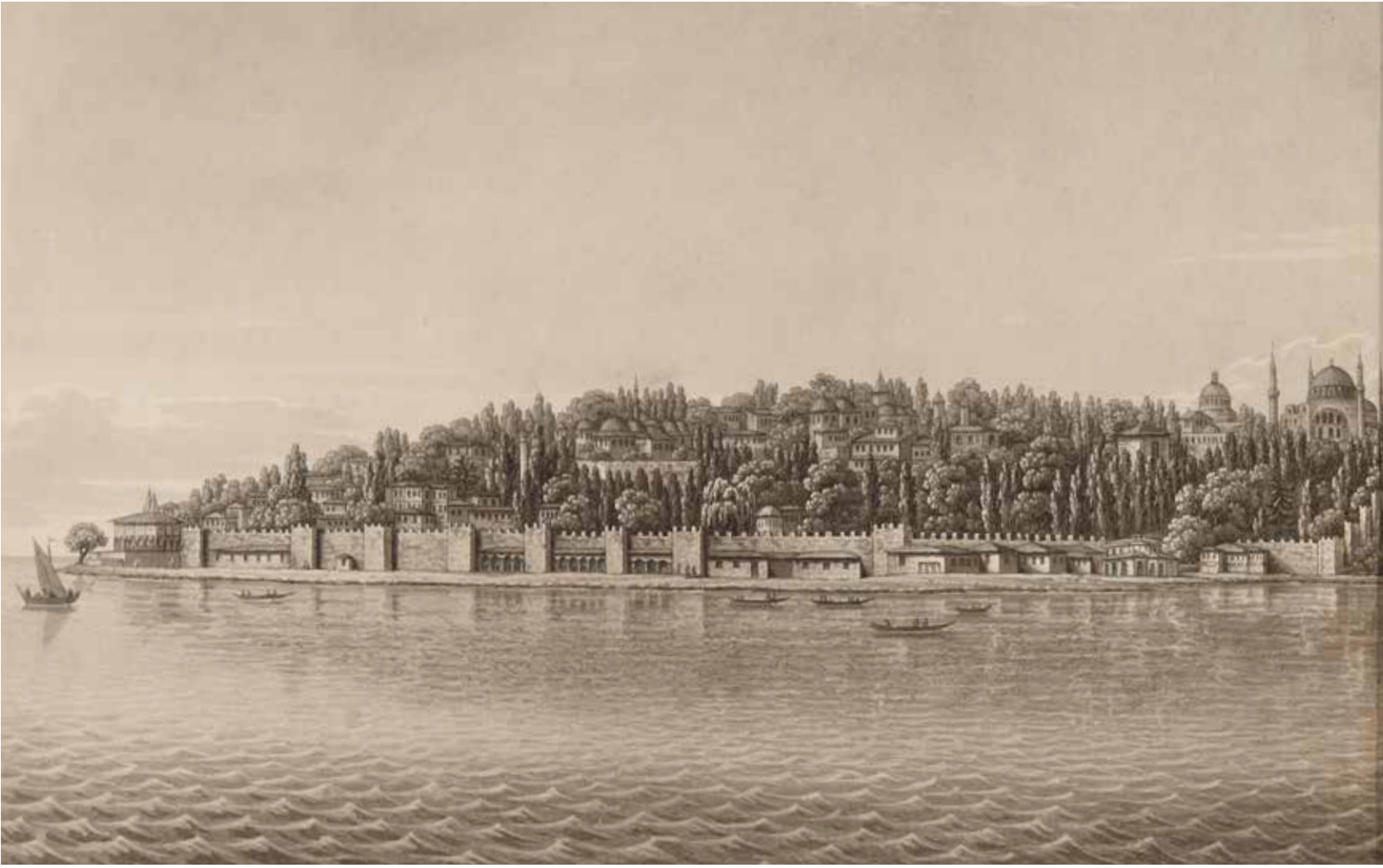
* İstanbul Şehir Üniversitesi

Şehrin daha detaylı hikâye edebildiğimiz tarihi ise MÖ VII. yüzyıldan itibaren başlatılmaktadır. Ne var ki dünya ölçeğinde merkezî bir şehir olarak İstanbul'un tarihi 330 tarihinde Konstantinos'un kurup V. asırda serpiştiği ve VI. asırda dünyanın en önemli şehirlerinden biri hâline geldiği Bizans İmparatorluğu dönemine isabet etmektedir.¹ Bu dönemde İstanbul, Roma İmparatorluğu ve Roma şehrinin mirasına sahip çıkmış, itikadi ve kurumsal olarak Hristiyanlığın en önemli merkezî aktörü hâline gelerek bir dünya şehri olmuştur. Dünyanın diğer şehirleri ile kurulan siyasi ve ticari ağlar da İstanbul'un bu konumunu perçinlemiştir. Grek, Pers ve Helen şehirlerinin merkezî konumda olduğu bir zamanda Roma, var olan siyasi dağınıklığı toplama ve tüm kadim şehirlere ulaşma imkânı dolayısıyla merkezî bir rol oynamış ve Roma İmparatorluğu'nun imgesi ve varlığının tezahür ettiği bir şehir olmuştur. MS II. asra kadar süren *Pax Romana* (Roma Barışı) döneminin en önemli aktörü de Roma şehrinin bizzat kendisidir. Hristiyanlığın yayılışına karşı pagan kültürünü muhafaza eden Roma'nın III. asrın başlarında siyasi bütünlüğünü kaybetmesiyle ortaya çıkan dörtlü yönetim yapısı en nihayetinde yeni bir Roma'nın ortaya çıkmasına sebep oldu. Hristiyanlığın meşruiyeti sağladığı bu yeni Roma (Konstantinopolis), Roma batı coğrafyası ile Roma doğu coğrafyası arasında orta bir noktada ve kadim medeniyet merkezlerine yakın konumu ile aslında o günkü dünyanın mihrine oturmuştur. Henry Blount'ın 1634 tarihli *A Voyage in to the Levant* adlı seyahatnamesinde belirttiği görüşleri aslında birçok seyyahın da ortak kanaati gibidir: "Güç, bolluk ve uygunluk bakımından İstanbul'a eşit bir yer

¹ Bkz. Bahattin Öztuncay (ed.), *Gün Işığında İstanbul'un 8000 Yılı: Marmaray, Metro, Sultanahmet Kazıları*, İstanbul 2007; *Bizantion'dan İstanbul'a Bir Başkent'in 8000 Yılı*, İstanbul, 2010.

1- İstanbul (Piri Reis, Kitâb-ı Bahriye)

2- Sarayburnu'ndan Yeniçeriağası Kulesi'ne İstanbul (Pertusier)

yoktur. İstanbul hemen hemen dünyanın ortasında durmaktadır. Buradan çok ülkelere kumanda edilebilir.”² Bu konumuyla İstanbul, kısa sürede etrafındaki bölgelerle siyasi, dinî, kültürel ve ticari ağlarını kurabilmiş ve Roma’yı geride bırakarak dünyanın en önemli şehri hâline gelmiştir. Böylece, Konstantinopolis ile birlikte hem Roma İmparatorluğu’na hem de Hristiyanlığa yeni bir hayat alanı açılmıştır.

Birkaç asır sonra İslam’ın ortaya çıkışı ve hızlı ilerlemesinin de bir sonucu olarak Akdeniz hâkimiyetini Müslümanlara bırakan Bizans Devleti ve dolayısıyla Akdeniz bağlantılarını kaybeden İstanbul, iç karışıklıkların da sonucuyla gittikçe sönükleşen bir şehir olmuştur. Bu dönemde bölgenin merkezî şehirleri, siyasi öneme sahip olan ve İslam devletlerinin hâkim olduğu yerlerdi. Özellikle Bağdat ve Şam, siyasi, askerî, kültürel ve ticari olarak bölgenin merkezî şehirleri konumundaydı.

² Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İstanbul 2003, s. 433.

Ne var ki, aradan geçen birkaç asırlık fetret döneminden sonra özellikle İtalyan devletlerin oynadığı rol ve Müslüman topraklardaki siyasi dağınıklığın sonucu olarak İstanbul, Balkanlar ve Akdeniz arasında ilişkilerini tekrar kuvvetlendirmiş, IX. yüzyıldan 1204’teki Latin istilasına kadarki dönemde yeniden eski önemini kazanmış görünmektedir.

Latinlerin elinden alınmasından sonraki yaklaşık 200 yıllık dönemde ise İstanbul’u tarihsel olarak mühim ama zamanın merkezî şehirleri arasından uzaklaşan bir konuma yerleştirebiliriz. Zira 1450’lere gelindiğinde İstanbul, dört bir yanı Osmanlılarca zapt edilen, muhkem surları sayesinde neredeyse bekasını sürdürebilen 40.000-50.000 nüfuslu bir şehir hâline dönüşmüştür. Hiç şüphesiz 50.000 nüfus, dönemi için yine de büyüktür (özellikle de Edirne, Bursa gibi sonradan önem kazanacak şehirlerin nüfusunun o dönemlerde çok daha düşük olduğu düşünülürse). Yine de VI. asırda ve X-XI. asırlarda birkaç yüz bini bulan nüfusuna ve etki ettiği coğrafya ve iktisadi ağlarına bakılınca İstanbul’un

potansiyelinin oldukça altında bir konumda olduğu da aşikârdır.

Şehrin bu zayıf konumu Osmanlıların fethinden sonra da bir müddet devam etmiştir ve fakat bu sefer birkaç yüz yıl sürmeden, yarım asır içerisinde İstanbul dünyanın önemli merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Şehrin imarına ve iskânına yani yeni nüfus ile şenlendirilmesine hemen girişilmesi; Akdeniz, Balkanlar, Karadeniz iktisadi ağlarının kısa zamanda İstanbul merkezli olarak oluşması; şehirdeki huzur ve güvenlik ortamının temini ve şehrin payitaht yapılması elli yıl içerisinde İstanbul'u dünyanın en merkezî şehirlerinden biri yapmıştır.³ 1500'lü yıllarda yapılan büyük imar faaliyetleri ve Müslümanlar için son derece kıymetli Kutsal Emanetlerin İstanbul'a getirilmesi, hilafet makamı ile birlikte düşünülürse şehri, Hristiyanlık kadar İslam'ın da en önemli simgesel merkezleri arasına katmıştır. Genel

olarak Türk-İran ve İslam gelenekleri ve daha somut olarak hilafet makamı ve abidevi camiler-külliyeler şehre iz bırakmaya başlamıştır. Esasen, Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethi ve payitaht yapma kararlılığı, bir taraftan Moğol istilalarından büyük zarar gören ve siyasi birliği dağılan Müslüman toplumların yeniden toparlanması için bir fırsat doğurmuş, bir yandan da Latin istilasından büyük yara alan Bizans mirasının yok olmadan devamına da bir imkân sağlamıştır. Osmanlıların ve dolayısıyla İstanbul'un, İslam ile, Patrikhane ve büyük kilise-manastırlar şeklinde tezahür eden Hristiyanlık ve Roma geleneklerini bir arada yaşatma iradesi, dünyadaki itibar ve nüfuzunu hayli artırmıştır. İlaveten XV. yüzyılda İspanya'dan ve Avrupa'nın değişik bölgelerinden şehre göçen Yahudiler için de İstanbul benzeri bir dinî temsil gücüne kavuşmuştur. Zaman içerisinde bazı etnik gruplar özellikle de Ermeniler için İstanbul'un çok özel bir konumu olmuş; İstanbul, bu din ve etnik unsurların tümünün birden merkezi şehri hâline bürünmüştür. Bir anlamda İstanbul modern öncesi kadim dünyanın tüm mirasını içinde barındıran bir

³ Çiğdem Kafescioğlu, *Constantinopolis/Istanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision and the Construction of the Ottoman Capital*, Pennsylvania 2009.

3- Süleymaniye Camii ve çevresi (Gouffier)

başkent olmuştur. Nitekim, XVI-XVII. yüzyıllarda dünyada Pax Ottomana'nın (Osmanlı Barışı) teşekkül etmesi böyle bir başkent ile mümkün hâle gelmiştir.

Bahsi geçen siyasi, sembolik ve toplumsal faktörlere ilaveten iktisadi ağların yeniden Akdeniz, Karadeniz ve Balkanlar arasında tesis edilmesi de, İstanbul'un önemini ve büyüme potansiyelini destekleyen bir unsur olmuştur. Mehmet Genç'in ifade ettiği gibi, Karadeniz Osmanlılar zamanında tamamıyla kontrol altına alınmış ve Bizans döneminden daha kapsamlı olarak tüm bölgelerle İstanbul'un iktisadi entegrasyonu sağlanmıştır.⁴ Fetih sırasında kendilerine aman verilen ve can ve malları teminat altında olan Galatalı gayrimüslimler (Levantenler) başta olmak üzere, hem Müslümanlar hem de çeşitli milletlerden tüccarlar bu iktisadi ağları yoğun olarak kullanıp çeşitlendirmişler böylece İstanbul'u da büyütmüşlerdir.⁵

⁴ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 311-332; Mehmet Genç, "Klasik Osmanlı İktisadi Sisteminde İstanbul'un Yeri", *Kültürler Başkenti İstanbul*, ed. Fahameddin Başar, İstanbul 2010, s. 224-251; ayrıca bkz. Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, II c., İstanbul 1989-90.

⁵ Halil İnalcık, *Essays in Ottoman History*, İstanbul 1998, s. 269-354.

Bütün bunların sonucunda fetihten bir yüzyıl sonra XVI. yüzyılın ortalarında İstanbul, büyük bir siyasi nüfuzla sahip dünyanın en kalabalık şehirlerinden biri olmuştur. Hatta bölgesinin yani bugünkü Avrupa, Anadolu, Orta Doğu ve Akdeniz dünyasının ihtişamlı bir kenti, en büyük merkezi hâline gelmiştir. Büyük ve çok sayıda külliye ve çarşıların yanı sıra saraylar, medreseler ve tekke gibi kurum ve yapılarla İstanbul, bazı iç karışıklıklar bir tarafa bırakılırsa, 1650'lere kadar kesintisiz bir şekilde imparatorluğun ve dünyanın merkezî şehirlerinden biri olma hususiyetini muhafaza etmiştir. IV. Mehmed ve onu takip eden II. Süleyman, II. Ahmed ve II. Mustafa gibi padişahların Edirne'yi tercih etmesi ile başlayan döneme kadar bu büyük yatırımlar ve büyüme sürmüştür. Padişahların sadece av merakına bağlanan bu sürecin aslında bir yandan II. Osman'ın katli ve devam eden saltanat-bürokrasi çekişmeleri, diğer yandan da Edirne sahrasının kalkış noktası olarak kullanıldığı uzun dönemli seferler nedeniyle böyle olduğunu düşünmek akla ve tarihsel bağlama daha uygundur.

İstanbul için farklı olan bu 1650'li yıllar, şüphesiz başka dünya şehirleri için de ilginç bir dönem olmuştur. Örneğin Rusya Kralı Büyük Petro St. Petersburg'u kurarak

başkenti yapmıştır (1703). Aynı şekilde Fransa Kralı XIV. Louis başkentini Paris'ten Versailles'e taşımıştır (1686). Amerika'nın keşfi ile ortaya çıkan Atlantik ticaretinin merkezî şehirleri Amsterdam, Antwerp ve Londra gibi kentler Akdeniz ticaretinin ana aktörleri olan Halep, İskenderiye, İstanbul, Venedik, Cenova gibi şehirlerin yerlerini bu dönemde yavaş yavaş almaya başlamışlardır. Mesela Amsterdam, XVII. yüzyılda altın yıllarını yaşamış ve nüfusu 50.000'lerden 200.000'lere çıkarmıştır. Benzer aşırı nüfus artışları aynı dönemde birçok Avrupa ülkesinde de görülmüştür.⁶

İstanbul ise bu dönemde, mevcut durumundan farklı yeni bir sürece giremedi. Belki 1650'li yıllardan 1710'lara kadar ki çalkantılı durumundan "Lale Devri" (1718-1730) diye adlandırılacağı, şehrin yeni kamusal mekân ve faaliyetlere açılmasına şahit olan bir "ara zaman diliminde" eski ihtişamına dönüş yapmak istedi. Şehir bu yeni dönemde surdışı bölgelere doğru gelişti, serpildi fakat nüfus ve nüfuz açısından özellikle Avrupa şehirlerinin hızlı yükselişinin tersine var olan durumunu istikrarla muhafaza etti. Atlantik, Amerika ve Avrupa merkezli modern ve yeni dünya, eski dünyanın merkezi konumunda yer alan İstanbul'u hem coğrafi olarak hem de nüfuz ve nüfus olarak kenarda bırakmıştı. Bu süreçte İstanbul, küçülen ve kötüleşen bir şehir olmadı ama çok hızla büyüyen şehirler karşısında, özellikle XIX. yüzyılda, net olarak durağan ve zamanla arkaik kalan bir şehir algısı oluşturdu. Dolayısıyla, XIX. yüzyılda yapılan belediye/vilayet nizamnameleri ve uygulamaları böyle bir algının sonucu olarak Avrupa şehirlerinin hızını ve "ihtişamını" yakalasan diye hayata geçirilen şehre çok yoğun bir müdahale olarak rahatlıkla okunabilir.

İstanbul'un özellikle 1730'lardan sonraki dönemini hem imparatorluk dâhilindeki şehirler hem de diğer coğrafyadaki şehirler açısından yeniden değerlendirmek gerekmektedir. Zira bahsettiğimiz Avrupa şehirlerini hızla büyüten gerekçeler özellikle Halep, Adana, İzmir, Selânik gibi Osmanlı şehirlerini de etkilemeye başlamıştır. Hem Ege sahilindeki hem de Akdeniz sahilindeki birçok liman şehri kendi hinterland şehirleri ile birlikte yeni ticaret ağlarının gerektirdiği ya da ortaya çıkardığı imkânlar çerçevesinde değişmeye ve dönüşmeye başlamıştır. Atlantik ticari ağlarına entegre olmaya çalışan Akdeniz ticaret ağları, liman şehirlerini ayrıcalıklı bir konuma doğru itmiştir. İstanbul da bir liman şehridir ve fakat payitaht olması sebebiyle konulan sıkı idari ve ticari

giriş-çıkış kuralları bu noktada İstanbul'u diğer liman şehirlerinden ayırmıştır.

Özetle ifade edecek olursak İstanbul, uzun tarihi içerisinde bazı yüzyıllarda tam anlamıyla dünyanın merkezî şehirlerden biri olurken bazı dönemlerde daha içine dönük bir konumdadır. Şüphesiz içe dönük olduğu zamanlarda dahi çok büyük surları ve suriçi alanı ile her zaman büyük bir şehirdir. Neticede neredeyse 1.600 yıllık bir başkent olarak İstanbul'a, Bizanslılar döneminde "Şehirler Kraliçesi" ve Osmanlılar döneminde "Belde-i Tayyibe" sıfatları yakıştırılarak şehrin ihtişamı algı ve/veya gerçeklik olarak tarih üstü bir değerlendirmeye tâbi tutulsun istenmiştir.

Genel olarak İstanbul'u dünyanın merkezine taşıyan ana unsurlar nelerdir, diye sorulduğunda ise birkaç ana unsur akla gelir. Birincisi İstanbul'un bağlı bulunduğu siyasi ünitenin büyüklüğü ve iddiasıdır. Büyük ve iddialı yönetimler İstanbul'un gelişme trendine girmesi için en önemli şartlarından biri olmuştur. İstanbul'un merkezî konumda olduğu V-VI. ve X-XI. yüzyıllarda Roma-Bizans İmparatorluğu ve hükümdarları ile XV-XVII. yüzyıllar Osmanlı İmparatorluğu ve padişahları düşünülürse bu argümanın haklılığı teslim edilecektir. İktisadi ve sosyoentelektüel ağlarını genişletme imkânı yine İstanbul'u dünya şehirleri arasına dâhil etmektedir. Özellikle Akdeniz, Karadeniz ve Balkanlar'a doğru bağlarını ve ilişkilerini artırabildiği dönemlerde İstanbul dünyanın en önemli şehirleri arasına girmektedir. Yukarıda bahsi geçen tarihî dönemler bu açıdan da İstanbul'un en geniş ağlara sahip olduğu ve dolayısıyla bünyesinde dünyanın tüm etnik, dinî, entelektüel, kültürel ve iktisadi ürün çeşitliliğini taşıdığı devirler olmuştur. Yeni dünyanın, Atlantik ticaretinin ve Avrupa Aydınlanma'sının ortaya döktüğü yeni şartlar İstanbul kadar bütün Akdeniz-Karadeniz ağına bağımlı şehirleri etkilemiş ve rollerinin değişmesine sebep olmuştur.⁷ Bu değişimin artık tüm açıklığı ile görülür olduğu özellikle XIX. yüzyıldan günümüze uzanan zaman dilimi İstanbul gibi şehirlerin bu yeni duruma adaptasyon uğraşısının bir tarihi olarak değerlendirilebilir.

İSTANBUL VE DÜNYA ŞEHİRLERİ

Önceki bölümde, İstanbul'un büyümeye elverişli jeostratejik yapısı ve dünya şehirleri ile ilişkisi üzerinde durularak dönemler itibarıyla genel olarak tarihî seyir

⁶ Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm: XV-XVIII. yüzyıllar: Dünyanın Zamanı*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 2004.

⁷ Bkz. Peter Hall, *Cities in Civilization: Culture, Innovation and Urban Order*, London 1999.

4- Sultanahmet Camii ve Meydanı (Amsterdam, Rijks Müzesi)

5- Beyazıt Yangın Kulesi'nden İstanbul ve Marmara (Pardeo)

ortaya konulmaya çalışıldı. Bu süreçler tespit edilirken kullanılan deliller daha çok imgesel ve tarihî kayıtlara dayandırıldı. Bir anlamda kendi iç-dış ilişkilerine bakarak şehre dünyada bir yer biçilmiş oldu. Şimdi detaylara inip bu tasavvuru biraz daha somutlaştırıp diğer şehirler çerçevesinde mukayeseli bir şekilde incelemek gerekmektedir. Mukayeseye konu olacak şehirleri belirlerken her iki dönemde İstanbul ile karşılaştırılması mümkün olan Osmanlı coğrafyasından ve diğer coğrafyalardan farklı şehirler seçildi. İnceleme ise karşılaştırılacak şehirler için ilk elden ulaşabilecek bilgiler hesap edilerek üç kriter üzerinden yapıldı. Birinci kriter şehrin topoğrafik ve yerleşim özellikleri yani coğrafi konumu, temel topoğrafik özellikleri ve iç yerleşim biçimidir. İkincisi şehirlerin demografik gelişimleri yani nüfus büyüklükleri, etnik ve dinî çeşitliliğidir ve son kriter ise şehirdeki mimari yatırımlar ve estetik değerleridir. Hemen ifade edilmelidir ki, burada verilen her türlü rakamsal bilgiler yani şehirlerin alan büyüklükleri, nüfus toplamları çeşitli kaynaklardan elde edilen tahminlerdir; kesin bilgiler değildir. Özellikle nüfus tahminleri, ilk el kaynaklardaki çok değişken bilgiler ya da ipuçları arasından en makul bir şekilde yapılmaya çalışılmıştır.

Mukayeseye konu olan şehirler, XV-XVIII. yüzyıllar arası için Osmanlı şehirlerinden Bursa, Edirne, Sofya, Selânik, Halep, Şam, Kahire ve Bağdat'tır. XVIII-XIX. yüzyıllar için ise bu şehirlere İskenderiye ve İzmir gibi liman şehirlerini de eklemek yerinde olacaktır. Genel

olarak Osmanlı şehirlerini İstanbul'a göre gruplarsak bir grup 80.000-100.000'in üzerinde nüfusa sahip şehirler, bir grup kabaca 15.000-80.000 ve diğer grup da bundan daha az nüfusa sahip şehirler olarak tasnif edilebilir. Tabii ki nüfus, şehirlerin tasnifinde gözetilecek kriterlerden sadece biridir. Şehirlerin siyasi-stratejik konumu (başkent, eyalet ya da liva merkezi, sefer lojistik merkezi, şehzade şehirleri vb.) ya da ticari ilişkilerdeki yeri (gümrüklü şehirler, liman şehirleri, ticaret yolları üzerindeki şehirler, ham madde merkezleri vb.) ya da mimari-sanat ya da kültür çerçevesindeki durumu, bu tasnifte son derece önemlidir. Zira İstanbul tüm bu açılardan üst düzey öneme sahiptir ve diğer şehirlere de örneklik etmiştir.

Dünya şehirleri kategorisinden ise Venedik, Viyana, İsfahan, Agra, Pekin, St. Petersburg, Lizbon, Amsterdam, Londra ve Paris gibi şehirler temsil edici olacaktır. Özellikle ilk altı şehir klasik dünyanın yani erken modern dönemin, sonraki şehirler ise yeni dünyanın yani sanayileşme ve modern dönemin şehirleri olarak merkezî konumlara sahiptirler. İstanbul'un böyle net bir ikili dönemi olmadığını -en azından nüfus, ticari hacim, mimari yatırımlar, entelektüel seviye gibi kriterleri göz önünde bulundurursak- söylemek mümkündür. Fakat dünya şehirleri ve özellikle de Avrupa şehirleri açısından kabaca 1700'lü yılların öncesi ve sonrası birçok açıdan tam bir değişim ve dönüşüm dönemidir. Her ne kadar bu sürecin kökleri, sanat-estetik gelişmeler ve keşiflerin ortaya çıkardığı yeni ticari zihniyet açısından

6- Yeni Cami çevresi ve Boğaz

7- Haliç'in iki yakası

8- Galata'dan Sarayburnu ve Boğaz

XV. yüzyıllara kadar geri götürülebilirse de sonuçları ve şehirlere etkilerinin görülmesi açısından 1700'lü yıllar kritik eşik olarak ortaya çıkmaktadır.

Topoğrafik ve jeostratejik özellikler açısından İstanbul'u tanımlayan en önemli birkaç unsur, önemli coğrafyaları birbirine bağlayan Boğaz'ı, Haliç'in korunaklı limanı ve çok büyük surlarıdır. İlk ikisi, hem ticaret hem de şehrin yaşesi yani beslenmesi için hayati önemi haizdir. Ne var ki şehrin güvenliği için de bir risktir ve fakat devasa büyüklükte ve dayanıklı surları sayesinde İstanbul neredeyse yüzyıllar boyunca bu riskten korunmayı başarmıştır. 22 km'yi bulan sur uzunluğu, 96 kulesi ve 40-50 kadar kapısı ile İstanbul surları zamanının ve bölgesinin en muhkemlerinden biridir. Yerleşim olanakları açısından 1.500 hektarlık suriçi büyüklüğü hem iskân hem de bostanlar/tarlalar sayesinde kısa dönemli geçimlik işlevini de üstlenen çok büyük bir alan sayılmalıdır. İlaveten, gerektiğinde surdışı alanların kullanımı ile İstanbul, bir taraftan Trakya'ya, diğer taraftan Galata'dan Karadeniz'e ve

Üsküdar yoluyla Anadolu'ya doğru genişleme, bağlantı kurma imkânlarına sahip olmuştur. Özellikle Osmanlılar zamanında Eyüp, Söğüt, Galata'dan Sarıyer'e ve Beykoz, Anadoluhisarı'ndan Kadıköy'e kadar olan bölgeler fetihten itibaren kullanıma açılmış, buralarda gittikçe artan oranda yerleşim imkânları ortaya çıkmıştır.⁸

Bu özellikler açısından yukarıda bahsedilen Osmanlı şehirleri, İstanbul ile aynı kategoride şehirler değildir şüphesiz. Örneğin, İstanbul'dan sonra en büyük Osmanlı şehri kabul edilebilecek ve "Ümmü'd-dünya" (Dünyanın Anası) olarak da anılan Kahire ya da Osmanlıların kullanageldikleri şekli ile "Mısır-ı Kahire"de bulunan surların çevrelediği alanın 300-350 hektar olduğu kaydedilmektedir. 1516 yılında Osmanlı hâkimiyetine giren Halep'in 5 km uzunluğunda sura ve 9 sur kapısına

8 XVII. yüzyıl İstanbul suriçi ve Boğaz yerleşimlerinin kapsamlı anlatımı için bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, haz. Yücel Dağlı v.dğr., İstanbul 2006, c. 1; Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, çev. H. D. Andreasyan, nşr. K. Pamukciyan, İstanbul 1988.

sahip olduğu, kapladığı alanın ise Kahire'ye benzer bir şekilde 350 hektar civarında bulunduğu belirtilmektedir. Büyük şehirlerden Şam'da ise suriçi bölge 128 hektardır ve surlardan şehre giriş yapılan kapı sayısı 7'dir. Osmanlı coğrafyasının Batı yakasında yer alan Bursa, Edirne, Selânik, Sofya gibi şehirler ise sahip oldukları surlar ve yerleşim alanı itibarıyla çok daha mütevazıdırlar ve 100 hektarı pek de geçmeyen bir yerleşim alanına sahiptirler.⁹

Burada bahsi geçen şehirlerin çoğu, örneğin Selânik, İzmir, Halep, Şam ve Kahire, denizlere ya doğrudan komşu ya da çok yakın bağlantısı olmakla İstanbul'a benzemektedir. Denizle bağlantısı biraz daha dolaylı olan ve dağ eteğinde kurulan Sofya ve Bursa gibi şehirler ise İstanbul'a topoğrafik olarak benzemeseler bile ticari yol ağlarında bulunmakla işlevsel olarak İstanbul'u andırırlar. Dolayısıyla liman ya da bölgeler arası ticari bağlantı noktalarıyla son derece stratejik şehirlerdir. Örneğin Edirne, Sofya ve Selânik gibi şehirler İstanbul'u ve dolayısıyla Ege ve Karadeniz'i Adriyatik'e bağlarlar. Tarihî *Via Egnatia* (Egnatia yolu) üzerinde olmak bu şehirler için son derece önemlidir ve bu, onların merkezî şehirler olma imkânını doğurmuştur. Halep ve Şam şehrinin özellikle İpek yolu ve Kahire şehrinin Baharat yolu üzerinde olması bunları, Çin ile Hindistan'ı Akdeniz ve oradan İstanbul ve Avrupa'ya bağlayan noktalar olarak çok önemli imkânlarla buluşturmuştur. Şimdi şöyle bir soru akla geliyor: Bütün bu şehirler İstanbul'a benzer bir şekilde uzak bölgeler arası bağlantı yollarında önemli merkezler ise, onları birbirinden farklı kılan unsurlar nelerdir? Şimdilik, önce demografik ve mimari-estetik bakımdan bu şehirlerin farklarını inceleyip sonra bu soruya tekrar dönmek ve bir cevap aramak daha isabetli olacaktır.

Nüfus büyüklükleri olarak bakıldığında Osmanlı şehirleri, 15.000 nüfustan küçük, 15.000-80.000 ve 80.000 üstü nüfusa sahip şehirler olarak tasnif edilebilir. Bu açıdan bakıldığında 1700'lü yılları esas alırsak, ticaret ağlarında bulunan Sofya, Ankara, Erzurum gibi şehirler ile şehzade şehirleri olarak bilinen Manisa, Amasya ve Trabzon 15.000 altında nüfusa sahip şehirlerdir. İstanbul'a liman şehirler olarak benzeyen Selânik ve İzmir ile Osmanlıların eski başkentleri Bursa ve Edirne gibi şehirler ise 15.000'den fazla ama 50.000'den az nüfusa maliktir. 80.000-100.000 nüfustan fazla büyüklüğe sahip şehirler ise Emevî, Abbasî, Selçuklu, Eyyübîler, Fatımîler ve Memlükler gibi büyük devlet yapılarına payitahtlık

⁹ Bir kısım şehirlerin sur özellikleri için bkz. David Nicolle, *Saracen Strongholds 1100-1500: The Central and Eastern Islamic Lands*, Oxford 2009.

yapan Şam, Kahire, Bağdat ve büyük liman şehri Halep'tir. Özellikle liman şehirleri 1700'lü yıllardan sonra daha hızlı büyümüşlerse de Anadolu ve Rumeli coğrafyasında 100.000'i aşan bir şehir vücuda gelmemiştir. Bu açıdan İstanbul tektir.¹⁰

Nüfus yapısı yani etnik ve dinî açıdan mevcut nüfuslarının durumuna bakıldığında ise neredeyse tüm Osmanlı şehirleri, İstanbul kadar olmasa da çok dinli ve çok etnikli şehirlerdir. Müslümanlar, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler ve Çingenerler gibi asli unsurlarla birlikte Katolikler ve diğer yabancı milletlerden kişiler az ya da çok çeşitli oranlarda Osmanlı şehirlerinde bulunmaktadır.

Mimari ve estetik olarak ise İstanbul dışındaki Osmanlı şehirlerinde de çok önemli miktarda ve nitelikte eserler vardır. Osmanlı hâkimiyetine girmeden önce zengin mimari mirasa sahip Kahire, Şam, Halep gibi şehirler dahi Osmanlıların ilave ettikleri eserler ile daha da zenginleşmiş bir mimari özellik kazanmışlardır. Osmanlıların fethi sırasında zaten harap olan ya da küçük yerleşim birimleri şeklindeki şehirlere de bu dönemde pek çok eser kazandırılmış gözükmektedir. Örneğin XVI. yüzyılda Mimar Sinan'ın yaptığı eserlerin coğrafi dağılımına bakılırsa gerek padişahların, gerek hanım sultanların ve gerekse de üst düzey bürokrat ve şehir ileri gelenlerinin bu sürece katıldığı görülecektir. Mimar Sinan'ın en fazla eser yaptığı şehir şüphesiz İstanbul'dur ve fakat Sofya, Saraybosna, Bursa, Edirne, İzmir, Manisa, Erzurum, Ankara, Halep ve Şam gibi çeşitli şehirlerde de nitelikleri ve büyüklükleri farklı nice eserleri inşa ettiği bilinmektedir. XVII-XIX. yüzyıllar arasında İstanbul'da büyük mimari eserler inşası nispeten azaldıysa da daha ufak çaplı külliyelerin ve bağımsız kütüphane, çeşme, ikamet mekânlarının yapımına devam edilmiştir. Bahsi geçen şehirler açısından da durum bundan farklı değildir. Çok büyük yatırımlar ve sürdürülebilir olması için akarlar gerektiren külliye ve imaretler diğer şehirlerde, İstanbul kadar yaygın değildir, ama yok da değildir. Özellikle Bursa, Edirne, Manisa, Şam gibi şehirlerde büyük bazı külliyeler vardır. Daha yaygın olan mimari eserler ise, cami, medrese ve hamam gibi yapılardır.¹¹

Özetle İstanbul, tarihi boyunca nüfus büyüklüğü açısından Osmanlı şehirlerinin en kalabalığıdır. Birkaç

¹⁰ Cem Behar (ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu: 1500-1927*, Ankara 1996.

¹¹ Ekrem Hakkı Ayverdi, İ. Aydın Yüksel, *İlk İki Yüz Elli Senenin Osmanlı Mimârisi*, İstanbul 1976; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinde Fâtih Devri*, İstanbul 1989; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri*, IV c., İstanbul 1977-82.

9- İstanbul panoraması: Üstte: Beyazıt'tan, eski İstanbul (Sultanahmet'ten Süleymaniye'ye), Haliç, Galata-Pera, Dolmabahçe, Üsküdar, Haydarpaşa, Marmara Denizi

şehir hariç, bu büyüklük Osmanlı şehirlerinin en az on katı kadardır. Nüfusun yapısı açısından ise nispeten daha çeşitli bir nüfusa sahip olmasına rağmen (yaklaşık olarak yarısı ya da biraz daha fazlası Müslüman ve kalanı çok farklı dinî ve etnik yapılarıdır) diğer Osmanlı şehirlerinde de benzer bir çeşitlilik ve birlikte yaşam kültürü vardır. Genel olarak Balkanlar'a ve Ege sahillerine gittikçe Müslüman-gayrimüslim oranı ikincisinin ve Anadolu'ya uzandıkça ise birincisinin lehine nüfus yapısı değişmektedir. XIX. yüzyıl sonuna kadar İstanbul'da bu oran dengeli bir yerde durmuş gözükmektedir.

Mimari açıdan ise, Osmanlıların şehir kurma ve şehirleşme âdetlerine paralel olarak büyük bina siteleri, ibadethane ve diğer kamu binaları ve çarşıları sultanlar, üst düzey bürokratlar ve ileri gelen kişiler tarafından bahsi geçen şehirlerde finanse edilip inşa edilmiştir. Fakat hacim ve miktar olarak hiçbir şehir İstanbul'daki imar yatırımları mesabesine ulaşamamıştır. İstisnası, bahsettiğimiz gibi eski Osmanlı payitahtları Bursa

ve Edirne ile Şam, Kahire, Bağdat gibi şehirlerdir ama onlar dahi İstanbul ile boy ölçüşebilecek evsafına değildir.¹²

Erken modern dönemde, Avrupa şehirleri için de durum buna benzer. Lizbon şehri Avrupa'nın Atlantik'e açılan bir kapısı olarak XV-XVI. yüzyıllarda önemli şehirlerden biri idi. Uzak Doğu'dan, Hindistan'dan ve Akdeniz'den gelen ürünlerin dağıtım ağları üzerinde bulunuyordu. 1520'lerde 65.000, 1600'lerde 165.000 nüfusa sahip bu şehrin güvenliğini temin eden surlar ise 77 kuleden 34 kapıdan oluşuyordu. Lizbon, yeni dünyanın keşfine sebep olan coğrafi keşifler için -özellikle de Vasco da Gama'nın yolculukları için- önemli bir şehir olmuştur. XVII. yüzyılda Amsterdam ve Londra'ya rolünü kaptırana kadar da Avrupa'nın en önemli şehirlerden biri olmaya devam etmiştir.¹³ Venedik, Lizbon'dan önce

¹² Aptullah Kuran, "A Spatial Study of Three Ottoman Capitals: Bursa, Edirne, and Istanbul", *Muqarnas*, 1996, c. 13, s. 114-130.

¹³ John Julius Norwich, *The Great Cities*, London 2009.

Alta: Galata'dan Haydarpaşa, Topkapı Sarayı, Ayasofya, Sultanahmet, Nuruosmaniye, Beyazıt Camii, Beyazıt Yangın Kulesi, Süleymaniye ve Fatih Camii'ne kadar Fatih semti (Diez-Glück)

Adriyatik ve Akdeniz ticaretini elinde tutan diğer önemli bir şehirdir. İstanbul ile özellikle Bizans zamanında çok büyük ticaret yapan Venedikliler, Osmanlılarla girdikleri güç mücadeleleri ile Akdeniz'deki eski nüfuzlarını kaybetmişler, coğrafi keşiflerin sonucunda da Atlantik ağına dâhil olan şehirlere gücünü emanet etmişlerdir. Venedik, 1600'lerde sahip olduğu 150.000 kadar nüfusu ile yine de bir ada şehir olarak tarih boyunca önemini hep muhafaza etmiştir. Jeostratejik olarak İstanbul'a çok benzeyen bu şehir, özellikle X-XV. asırlar arasında İstanbul ile ya ortak ya da rakip olarak başa baş gitmiş sonraki yüzyıllarda ise İstanbul'un birçok açıdan gerisinde kalmıştır. 1900 yılları başlarında 2.000.000'lük nüfusu ile Avrupa'nın Londra, Paris ve Berlin'den sonra en kalabalık şehri olan Viyana ise 1700'e kadar 50.000-100.000 ve 1800'e kadar da 250.000'i aşmayan nüfusu ile İstanbul'a göre oldukça küçük bir şehir olarak kalmıştır. Tuna Nehri üzerinden bulunan ve nehrin imkânlarından yararlanan, uzun bir tarihe ve kültürel öneme sahip şehir, 1800'lerde Avrupa'nın merkezi olabilmıştır.

Dünya şehirleri arasında, özellikle XVI-XVII. yüzyıllarda İstanbul'a coğrafi olarak yani bir boğaz ya da nehir kenarında kurulma anlamında en yakın iki önemli merkez Agra (ya da Ekberabad) ve İsfahan'dır. 1500 ve 1600'larda Ekber, Cihangir ve Şah Cihan gibi hükümdarlara payitahtlık yapan Agra, Yamuna Nehri kenarında kurulmuştur. Özellikle Taç Mahal ile dünya mimari mirasının en önemli eserlerinden birine de ev sahipliği yapmıştır. 38 hektarlık bir alanı kaplayan kalesinin 4 kapısı mevcuttur. Agra, XVII. yüzyıl sonlarında Delhi (ya da Şahcihanabad) başkent ilan edilene kadar da Hindistan bölgesinin önemli bir ticari merkezi olarak büyük ve nüfuzlu bir şehir olmayı sürdürmüştür. Her ne kadar 1500'lerden 1720'lere kadar Safevîlerin payitahtlığını yapmış olan İsfahan da estetik ve ticari merkezliği dolayısıyla dönemin önemli bir şehri ise de Agra'nın, 1630'larda, İsfahan'ın iki katı büyüklüğünde bir şehir olduğu belirtilmektedir. İstanbul ise o dönemde her iki şehirden daha öte bir büyüklüğe sahip gözükmektedir. Özellikle de içinde

10- Osmanlı İstanbul'u ve dünya şehirleri (Harita: Oğuz Kallek)

buldukları coğrafyanın genel nüfus kalabalıkları ile göreceli olarak düşünüldüklerinde, durum daha iyi anlaşılır. İsfahan'ın nüfusunun 300.000-500.000 aralığında tahmin edildiği dönem olan 1650'lerde Agra ve İstanbul'un nüfusunun 500.000'in üzerinde olduğu bilinmektedir. Ayrıca, 1700'lerden sonra İsfahan ve Agra siyasi nüfus özelliklerini kaybederken İstanbul ise uzun başkentliğine devam edecektir. Delhi, Agra'nın ve Tahran, İsfahan'ın yerini XVIII-XIX. yüzyıllarda alarak İstanbul ile mukayese edilebilecek şehirler konumuna geçeceklerdir.

XVI-XVII. yüzyılın Uzak Doğu coğrafyasındaki en önemli şehirler ise şüphesiz Çin İmparatorluğu'nun başkenti Pekin ve Japon İmparatorluğu'nun başkenti Kyoto'dur. Pekin 1409 yılında başkent olmak üzere inşa edildikten sonra 1550 yılında muhtemelen 1.000.000'a yakın nüfusu ile dünyanın en büyük şehri olmuştur. Surları ile meşhur şehrin kapladığı alan ise 6.200 hektardır ki İstanbul'un kapladığı alanın yaklaşık dört katıdır. Nüfus olarak ise çeşitli tahminler bir arada düşünülerek (zira bir kısım araştırmacılar 1650'li yıllar için Pekin'in 600.000-700.000 nüfus barındırdığını söylemektedir) Pekin ve İstanbul'un birbirine yakın nüfusları olduğu

tahmin edilebilir. Kyoto şehri ise, Edo yani Tokyo şehrine başkentliği fiilen emanet edeceği XVIII. yüzyıl öncesinde yani 1650'lerde yaklaşık 500.000 tahmin edilen nüfusuyla şüphesiz yine önemli şehirlerden biridir. Edo, 1750-1800 yıllarında 1.000.000'u aşan nüfusuyla Pekin ve tabii ki dönemin çok hızlı büyüyen Londra'sı ile birlikte dünyanın en kalabalık şehirlerinden biri hâline gelmiştir.

Modern dönem dünyasının batı yakasında ise coğrafi keşifler sonrası açılan Atlantik ve yeni dünyanın imkânlarından istifade edip klasik liman şehirlerinin yerini alan ve sadece ticaret ile değil, sanayi ve finans ile de kendilerine alan açan yeni şehirler ortaya çıkmıştır. Stockholm ve Amsterdam bu tip şehirlerin öncülerindedir. Amsterdam 1600'lü yıllardan başlayıp 1700'lü yıllara kadar görülmemiş bir büyüme hızına ulaştı; 1600'larda 30.000 olan nüfusu örneğin 1700'lerde 200.000'lere erişti. Asya, Afrika ve Amerika'nın ticari ağlarının buluştuğu şehir oldu. 1700'lere gelindiğinde ise tüm bu özelliklerini, nüfusunu ve zenginliklerini Londra'ya devretti. Londra 1500 başlarında 75.000 civarında olan nüfusunu 1600 başlarında 220.000'e, 1650'lerde 450.000'e ve sonraki yıllarda yani 1800'lerde 1.000.000 civarına ve 1850'lerde 2.000.000'un üzerine çıkardı. Oysa İstanbul,

bu şehirlerle kıyas edildiğinde benzer dönemlerde yani 1650'lerden 1850'lere kadar neredeyse stabil bir nüfus miktarına ya da nüfus büyüme hızına sahip oldu.

Banka ve finans alanlarındaki mahareti Londra'yı dönemin dünya başkenti yaptı, demek abartma sayılmamalıdır. 1666'daki büyük yangın sonrasında da hem altyapı hem de mimari yapılar anlamında yeni bir şehir oluşturma imkânı elde eden Londra 1910'lı yıllara 7.000.000-8.000.000 nüfus ile girmiş, 1920'lerden sonra ise gücünü, nüfusu ve finansal kapasitesi kendisini geçen New York'a devretmiştir. Avrupa'da çok önemli bir diğer şehir olan Paris ise 1700'e kadar 500.000'e yakın nüfusu ile İstanbul'un gerisinde bir kalabalığa sahip iken 1800'e geldiğinde 600.000'e yakın nüfusu ile İstanbul ile benzer bir özellik kazanmış, ama daha sonra 1850'lerden itibaren 1.000.000'u aşan nüfusuyla İstanbul'u geride bırakmıştır.¹⁴ Paris ve İstanbul'un mukayesesini yapan XVII. yüzyıl seyyahları örneğin, Thévenot ve du Mont, İstanbul'un büyüklüğünün Paris'in iki katı olduğunu söylemektedirler.¹⁵

Diğer Avrupa şehirleri örneğin Dublin, Kopenhag, Edinburgh ve hatta St. Petersburg yine 1650-1700'lü yıllardan sonra önemli şehirler hâline gelmişlerdir ve fakat bu, onların nüfuslarından ya da topoğrafik-coğrafi özelliklerinden ziyade estetik, sanat ve entelektüel merkezlere dönüşmelerinden kaynaklanmıştır. Yeni zenginlikler ve hızlı gelişen sanayi ve finans şehirleri başka şehirlere de yeni roller biçmiş, bu tür şehirler kültürel yatırımlara ve entelektüel yaşamlara sahne olmaya başlamıştır.

Tüm bu coğrafi, demografik ve mimari yapılar mukayesesini ile ortaya çıkan sonuçlara göre, hem Osmanlı hem de diğer coğrafyadaki şehirlerden birçoğu İstanbul'a bir şekilde benzemektedir: Boğaz-deniz kenarında olmak, jeostratejik ve siyasi-sembolik konum, devasa sur ve geniş suriçi alanına sahip olmak, yerleşim için sur dışında bölgelere açılabilme, ticari ağların ortasında bulunmak, nüfus büyüklüğü ve yapısı açısından çeşitlilik barındırmak ve nicelik olarak az olsa da niteliksel olarak abidevi mimari eserlere sahip olmak. Bir farkla ki İstanbul bu özelliklerin hepsine sahip iken diğer şehirler sadece bazı özellikleri kendilerinde barındırmaktadır.

II. Mehmed'in İstanbul'u fethettikten sonra burayı payitaht yapmaya karar vermesi, İstanbul'un sabit avantajlarını ve kapasitesini ileriye taşıması için en

önemli adımlardan biriydi. İstanbul zaten 1.000 yıldan fazla bir süre Bizans'ın payitahtlığını yapmıştı ve buna devam etmesi, şehrin potansiyellerinin açığa çıkması için çok önemli bir karardı. Böylece, diğer şehirlerle siyasi konumu çerçevesinde bir ağı şimdiden kurmuş olacaktı. Bunu besleyen ikinci önemli unsur, II. Mehmed ve II. Bayezid'in fetihlere devam etmeleri ve Akdeniz-Karadeniz havzalarının hâkimiyetini ve güvenliğini tamamen sağlamış olmalarıdır. Böylece İstanbul, diğer şehirler ile ticari-iktisadi bağlarını da kuracaktır. Osmanlıların fetihle birlikte hemen başlattığı şehri imar ve iskân faaliyetleri ise siyasi ve iktisadi ağları besleyerek şehre teveccühü artırmış, yani zihni ve bedenî göç ağlarının da oluşmasını sağlamıştır. Bunlara ilaveten fetihle birlikte kazandığı dinî-kutsal algı ve sembolik değerle patriklik kadar ve ondan daha fazla hilafet merkezi olarak tüm dünyada itibar kazanması İstanbul'u diğer şehirlerden ayırmış ve birçok özelliği ile onu zamanının merkezî şehirleri arasında konumlandırmıştır. Bizans'ı uzun bir dönem ayakta tutan İstanbul'un surları idiye, Osmanlıları son zamanlarına kadar uzun bir süre ayakta tutan da İstanbul'un bu muhkem merkezî konumu ve güvenli-huzurlu şehir yaşamı olabilir. Nihayet XIX. yüzyılda belediye/vilayet nizamnameleri ile İstanbul'a yapılan müdahaleler yani şehrin tüm faaliyetlerinin merkezîleşmesi, şehir formunun planlanması, işlerin bürokratikleşmesi gibi süreçler, imparatorluk İstanbul'unun modern ya da ulus devlet konjonktürüne adaptasyonunu amaçladıysa da karşı karşıya kalınan artık yepyeni bir dünya idi ve İstanbul bu anlamda kenarda kalmıştı.

¹⁴ Peter Clark, Bernard Lepetit (ed.), *Capital Cities and their Hinterlands in Early Modern Europe*, Aldershot 1996.

¹⁵ Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası*, s. 436.